

Sayı : 9

Sene : 1978

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TARİH ENSTİTÜSÜ
DERGİSİ

EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
İSTANBUL — 1978

XI. YÜZYILA KADAR ORTA ASYA TÜRK DEVLETLERİ'NİN ÇİN'LE YAPTIĞI TİCARİ MÜNASEBETLER

Özkan İzgi

Orta Asya Türk Devletleri'nin Çin ile olan siyasî ve ekonomik münasebetleri çok uzun zamanlar ehemmiyetini muhafaza etmiştir. Her iki topluluğun zaman zaman gerek askerî yönden gerekse medeniyet açısından birbirlerine üstünlük sağlamaları çeşitli şekillerde etkisini göstermiştir. İslamiyetten önceki Orta Asya Türkleri'nin yani Hsiung-nu (Hun), Göktürk ve Uygurlar'ın Çin ile yapmış oldukları ticarî münasebetleri izah edebilmek için bazı terimlerin açıklığa kavuşmasında fayda olacağı kanaatindeyim. Bilindiği gibi Çin kuruluşundan beri kendine komşu yahut uzaktaki ülkelerle siyasî münasebetlerde bulunmuştur. Bu siyasî münasebetlerin yanı sıra bir de ticarî münasebetleri olmuştur. Bütün bunlar Çin sülale yıllıklarında kaydedilmiştir.

Çin kaynakları herhangi bir ülkeden gelen heyetlerin getirdiği ve imparatorlarına sunduğu mallar için *kung*, *kung hsien* veya *kung fang-wu* terimlerini kullanmışlardır. Bu terimlerin dilimizdeki manaları ise sırasıyla *haraç*, *hediye takdim etmek* ve *mahalli ürünleri takdim etmek* anlamındadır. Bu her üç terim de Çin kaynaklarında yabancı bir devletten gelen heyetin imparatorun huzuruna çıkıp getirdiği malları kendisine sunduğu zaman için kullanılmıştır. Yukarıda da görüldüğü gibi her üç terimde de ortak olan kelime *kung*'dur¹. Bu kelime Batı'da «Tribute» olarak tercüme edilmiştir. *Kung* terimi esasında bir sistemin ismidir. Bu sistemi anlayabilmek herhalde Batı'nın usul ve kavramlarıyla mümkün

1 Batı'da yahut Osmanlılar döneminde gördüğümüz haraç verme işlemi bizim burada konu ettiğimiz haraç sisteminden farklıdır. Osmanlılar döneminde kendilerine verilen haraç tek taraflı olduğu halde, Orta Asya Türklerinin Çinlilere verdikleri haraç çok değişik bir şekildedir. Burada verilen haraç ticaretin yapılabilmesi için bir vasıta olmuştur. Yani haraçı Türkler Çinlilerle ticaret yapabilmek için vermişlerdir.

olmaz. Ananevi Çin müesseselerinin yahut kavramlarının karşılığını Batı'da aramak zannederim bizi yanlış bir yola götürebilir. *Kung* veya *Haraç* sistemi ancak ananevi Çin müesseseleri ve terimleri ile izah edilebilir. Bu sistemin kuruluş sırasında Çin'de hâkim olan Konfüçyanist düşünce ve bu düşüncenin âlimleri tarafından bu sistem, anlaşılması zor bir müessese ve Konfüçyanist cemiyetin diğer müesseselerinden farklı olarak görülmez².

Kung yahut *Haraç* münasebetleri daima iki taraflıdır. Bir üçüncü taraf düşünülemez. Bu taraflardan birisi'de daima Çin daha doğrusu Çin hükümdarı olmuştur. Çin hükümdarına haraç sunulması Çin'in diğer münasebette oldukları devletlerden daha yüksek bir medeniyete sahip olmasından ileri gelmemektedir. Bu husus, bütün Orta Asya devletlerinde hâkim olan bir inancın neticesidir. Bu inanç da Çin imparatorları biolojik olarak değil fakat kutsiyet bildiren bir düşünce içinde düşünülürse onların «Göğün oğlu» olmalarındandır. Kendilerine bu yüzden daha başka bir saygı gösterilmektedir. Zaten bu yüzden ki Çin hükümdarlarının diğer ülkelere verdiği mallar için Çinliler daima «ihсан» yahut «hediye» kelimelerini kullanmışlardır.

Kung yahut *Haraç* sisteminin Çin'de kuruluşu Çin'in Han sülalesi (M.Ö. 221 - M.S. 220) zamanına rastlamaktadır. Bu sülalenin kuruluşu ile pekçok bölgede yabancı kavimlerle olan münasebetler, yeni bir devrin başlangıcı olarak görülür. İşte bu devreden itibaren başlayan bu haraç sistemi kendisini 19. yüzyılın ortalarına kadar hissettirmiştir. Tarihi bir geçmişe dayanan bu sistemin kurulması elbetteki Çin için kolay olmamıştır. Haraç sistemi pek çok güçlüklerden sonra olgunluğuna erişebilmiştir.

Konfüçyanist düzenin içinde gördüğümüz bu sistemi izah edebilmek için, bu sistemin de dayandığı *Ho-ch'in* «barış ve münasebet» sistemini izah etmek mecburiyetindeyiz. Konfüçyanist düşüncede Çin'e göre barbar olan devletlerin teslimiyeti, siyasi düzenin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu teslimiyet teoride de olsa Çinliler'in yapmış olduğu barış «Pax Sınıca» diye adlandırılmaktadır³. Bu açıdan bakıldığında *Ho-*

2 M. Mancall, «The Ch'ing Tribute System: An interpretive essay», *The Chinese World Order*, John K. Fairbank, Editor, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1968, s. 63.

3 Yü Ying-shih, *Trade and Expansion in Han China*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1967, s. 36.

ch'in sistemi belki de genel bir barbar teslimiyetini amaçlaması bakımından *kung* sisteminden farklı değildir. Bundan dolayı, *kung* sisteminin belirli prensiplerinin ne olması gerektiği hakkında açık bir düşüncenin henüz belirlenmediği bir dönem olan Önceki Han sülalesinin (M.Ö. 140 - M.S. 23) ilk başlarında, başta gelen Konfüçyanist âlimler tarafından Çin imparatoruna bazı teklifler ileri sürülmüştür. İşte bu tekliflerden biri, *Ho-ch'in* sistemi içinde Çinlilere göre barbar olan Hsiung-nu'ların nasıl kontrol altında tutulacağı ile ilgilidir. Bu teklif, Konfüçyanist âlim Chia I tarafından «Beş Yem» diye bilinen ünlü tekliftir. Chia I'nin imparatora sunduğu teklif şudur: «1 — Hsiung-nu lara gözlerini yozlaştırmak için, süslü elbiseler ve arabalar, 2 — Ağızlarının tadım yozlaştırmak için, hoş yiyecekler, 3 — Kulaklarını yozlaştırmak için, müzik ve kadın, 4 — Midelerini (genel arzu ve iştahlarım) yozlaştırmak için, büyük binalar, silolar ve köleler vermek, 5 — Teslim olmağa gelenlerin zihinlerini yozlaştırmak için, imparator onları kabul törenleri ile ağırlamalı ve onlara bizzat kendi elleriyle içki ve yiyecek sunmalıdır⁴».

Çinlilerin almayı düşündükleri bu tetbirlere rağmen, Hsiung-nu lar imparatorun almış oldukları hediyeler karşısında o kadar memnun idiler ki daha sonraları Çinliler tarafından kendilerinin haraç sistemi içine geçirilmelerine engel olamamışlardır. *Ho-ch'in* sisteminin de Çinliler için zararlı olduğu hususlar vardı. Bunlardan başlıcası, Hsiung-nu'lara yapılan ve gittikçe artan yıllık ödemeler idi. Kendilerinin de bu sistemin içinden kurtulabilmeleri için yollar aramağa başlamışlardı. Çünkü bu sistemin iyi işliyebilmesi için kontrol tetbirlerinin iyi alınması lazımdı. İşte bu tetbirleri alamadıkları içindir ki bu sistem daha sonra Çinlilerin aleyhine işlemiştir. Hsiung-nular tarafından dâima baskı yoluyla daha çok ipek alınmasına karşı bir Konfüçyanist âlim olan Tung Chung-shu, Han imparatoru Wu'ya bir tasarı sunmuştur. Tung, önerisinde Hsiung-nu'ların maddi menfaatlerle ancak tatmin olabilecekleri için kendilerinden istenen yıllık ödemelerin arttırılmasının uygun olacağını söylemiştir. Ayrıca Hsiung-nu ve Hanların birlikte tanrılar huzurunda yemin ederek bir anlaşma yapmalarını ve bu anlaşmaya Hsiung-nu'ların bağlı kalmaları için, Hsiung-nu hükümda-

4 Yü Ying-shih, *Aynı eser*, s. 37.

rının bir oğlunu Çin'e rehin olarak gönderilmesi şartını ileri sürmüştür⁵. Herhalde Çinliler, yapılacak böyle bir anlaşma ile (ekonomik, dinî ve kişisel) Hsiung-nu'ların *Ho-ch'in* sistemi içinde, Han yönetimine boyun eğeceklerini düşünmüşlerdir. Burada şunu belirtmeliyim ki, *Ho-ch'in* sistemi içinde yapılan bu anlaşma ile Hsiung-nular tarafından verilecek rehin, ileriki tarihlerde *kung* sistemi de dahil olmak üzere bir sembol olmuştur.

Çin'e yabancı devletlerden gönderilen haraç ürünleri ve buna karşılık imparatorun hediyeleri bir değiş-tokuş ve genel anlamda bir ticaret olarak görülebilir. Fakat bu her iki sistem içinde (*Ho-ch'in* ve *Kung*) görülen bu değiş-tokuş ne bir ticaret ne de tamamen ticaretten bağımsız münasebetlerdir. Bunlar adeta birbirinin içine girmiş olan münasebetlerdir.

Çin ile komşuları arasında ticaret genellikle şu üç şekilde görülmektedir. 1 — Çin başkentinde imparatora haraçın sunulmasından hemen sonra her iki ülke arasında ticaret başlamıştır. Bu şekilde yapılan ticarete, haraç heyetlerine daima tüccarlar da katılmış ve Çin başkentinde belirli günde yapılan hediye merasiminden hemen sonra ticarete izin verilmiştir. Bu şekil ticaret için sınırlarda da ticaret yapılmasına izin verilmiştir. Bundan dolayıdır ki Çin ile komşu ülkeler arasında pazarlar kurulmuştur⁶. 2 — İkinci ticaret şekli ise, Çin başkentine haraç heyetlerinin gelmesine lüzum olmadan yapılan ticarettir. Çok geç devrelere raslamasına rağmen bu çeşit bir ticaret 1695-1755 seneleri arasında Rusya ile Çin arasında yapılmıştır. Bu seneler içinde yalnızca 1728 tarihinde Rusya'dan bir haraç heyetinin Çin'e gittiğini görmekteyiz⁷. 3 — Üçüncü ticaret şekli ise, yine Çin başkentine haraç heyeti gitmeden, yalnızca sınırda yapılan ticaret şeklidir⁸.

Yukarıda kısaca gördüğümüz *Ho-ch'in* ve *Kung* sistemleri içinde esas konumuz olan Türklerle Çinliler arasındaki ticarî münasebetleri yine bu sistemlerin ışığı altında inceliyelim.

5 Yü Ying-shih, *Aynı eser*, s. 38.

6 W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1947, s. 89.

7 M. Mancall, *Aynı eser*, s. 75.

8 M. Mancall, *Aynı eser*, s. 76.

HSIUNG - NU - ÇİN TİCARET MÜNASEBETLERİ:

Hsiung-nu devletinin iktisadi bünyesi kendinden evvelki ve sonraki göçebe devletlerinin ki ile aynı idi. Bunların ekonomik dayanağı önce hayvancılık ve daha sonra sırasıyla ganimet temini, ziraat, avcılık ve balıkçılıktır. Bütün bunlar sadece kendi ihtiyaçlarını karşılamak için değil, aynı zamanda ihraç maddeleri olarak ta yer almıştır. Hsiung-nu'lar, satacakları malları kışın müstâhkem mevkiilerde toplarlar ve ilkbahar ile birlikte araba ve atlara yükliyerek silahlı muhafızlar himayesinde diğer ülkelere sevk ederlerdi⁹.

Hsiung-nu'ların Çin sınırında yaptıkları yağmalar ve savaşların sebebi toprak kazanmaktan ziyade, bir ekonomik sebep olarak gözükür. Hsiung-nu'ların ekonomisi kendi göçebe ekonomilerinden başka üç şeye dayanmaktadır. Bunlardan birincisi, zaptettikleri yerler üzerinde yaşayan insanlardan aldıkları paralar, ikinci olarak, dost ülkelerden ahnan hediyeler veya haraçlar, üçüncü olarak da, yabancı ülkelerle yapılan ticaretlerdir¹⁰. Burada görüldüğü gibi, üçüncü madde hariç tutulursa yapılan diğer iki ticaret şekli tamamen askeri kuvvete dayanmaktadır. Hsiung-nu'ların Çin ile yaptıkları ekonomik münasebetler ise, burada ikinci maddeye girmektedir. Çin her sene sınırda ki barışı sağlayabilmek için Hsiung-nu'lara Çinlilerin hediye olarak vasıflandırdığı haraç veriyorlardı.

Hsiung-nu'lar ile Çin arasında *Ho-ch'in* sistemi çerçevesinde yapılan ilk anlaşma M.Ö. 138 de yapılmıştır. Bu sistem için, Çin'in Hsiung-nu'lara karşı takip ettikleri siyaset kendilerine zarar vermiyecek bir şekilde, iki ülke arasındaki siyasi ve ekonomik münasebetleri yürütme olmuştur. Fakat zamanla, Hsiung-nu'lar bilhassa ekonomik açıdan daha fazla imtiyaz istemeğe başlamışlardır. M.Ö. 198 de yapılan ilk anlaşmanın maddeleri şunlardır:

- 1 — Bir Çinli prenses Hsiung-nu imparatoru ile evlenecektir.
- 2 — Çin, Hsiung-nu'lara belirlenmiş miktarlarda ipek, şarap, pirinç ve diğer çeşit yiyecekleri her sene verecektir.
- 3 — Han ve Hsiung-nu'lar eşit-kardeş-devletlerdir.

9 G. Németh, *Attila ve Hunları*, İstanbul, 1962, s. 228.

10 Yü Ying-shih, *Aynı eser*, s. 41.

4 — Çin seddi, Çin ile Hsiung-nu'lar arasında sınırı teşkil edecektir¹¹.

Hsiung-nu'ların ekonomik ihtiyaçları, sonraki bütün anlaşmalarında görülebileceği gibi, elbise ve yiyeceklerdir. Han imparatoru Wen zamanında, Çin'in vermiş olduğu hediyelerin miktarı ehemmiyetli bir şekilde artırılmış ve nakdi ödeme-altın ve para-de hediye olarak Hsiung-nu'lara verilmiştir. İmparator Wen zamanında sınır ticareti ilk defa olarak *Ho-ch'in* sistemi içinde resmi olarak yapılmaya başlanmıştır. Ödemeler periodik olarak artmış ve Hsiung-nu'ların isteğine göre genişletilmiştir. Hsiung-nu'ların daima artan ekonomik istekleri, Çinlilerin önceleri dayanmakta yarar gördükleri *Ho-ch'in* sisteminin neticesinde kendi aleyhlerine dönmesine sebep teşkil etmiştir.

Hsiung-nu'lar, Han imparatoru Wen'den sonra, imparator Wu zamanında da Çin'den hediye için daha fazla istekte bulunmuşlardır. Böylelikle de *Ho-ch'in* sistemi içinde Han ile Hsiung-nu'lar arasındaki ekonomik münasebetler, daha ziyade Hsiung-nu'ların lehine tek yönlü olarak işlemeğe başlamıştır. Çin sarayının senelik hediyeleri, böylece tek taraflı olarak kalıyordu. Hsiung-nu'lar nadiren Çin sarayına, aradaki dostluk münasebetlerinden dolayı çok az miktarda at veriyorlardı. Bu tek yönlü olarak verilen hediyeler, zamanla Çin sarayını düşünmeğe zorlamış ve *Ho-ch'in* sisteminden nasıl vazgeçilebileceğini araştırmaya ve Hsiung-nu'ları nasıl *kung* sistemi içine alabileceklerini düşünmeye yönelmiştir. Çin'in, Hsiung-nu'ları *kung* sistemi içine alabilmeleri, ancak Hsiung-nu'ların zayıflamasından ve ekonomik yönden Çin yardımına ihtiyaçlarının daha fazla artmasından kendiliğinden mümkün olmuştur.

Ho-ch'in sisteminden *kung* sistemine geçiş, esaslı birkaç değişikliği de beraberinde getirmiştir. Bunlardan birincisi, Hsiung-nu'lar teslimiyetlerinin teminatı olarak, onlardan bir rehine isteme yolu açılmıştır. İkinci olarak, Hsiung-nu hükümdar yahut asilzadeleri-asilzadeler hükümdarı temsil ederek-mutlaka Çin imparatoruna hürmet göstermek için Çin sarayına gelmişlerdir. Üçüncü olarakta, imparatorun Hsiung-nu'lara verdiği hediyeler eskisi gibi tek taraflı olarak kalmamış ve Çin heyetlerinin hediyeleri verdikten sonra dönüşlerinde mutlaka Hsi-

11 B. Watson, *Records of the Grand Historian of China. Translated from the Shih Chi of Ssu-ma Ch'ien*, Columbia University Press, New York, 1961, c. II, s. 170.

ung-nu'lar tarafından da Çin'e haraç gönderilmiştir. Çin'in yukarıdaki bu isteklerinden sonra, Hsiung-nu'lar hala *Ho-ch'in* sisteminin devamını istiyorlardı. Çin imparatoru bu hususları saray mensuplarıyla görüştüğünde, Hsiung-nu'ların zayıflamalarından faydalanılarak kendilerini mutlaka *kung* sistemine bağlamayı uygun görmüşlerdir. Çinliler bunun yanısıra, Hsiung-nu'ların, mutlaka Çin başkentine gelerek imparatora hürmet gösterilmesini en önemli şartlardan birisi olarak öne sürmüşlerdir. Çin heyeti bu şartları Hsiung-nu'lara bildirdiğinde, hükümdar bu duruma çok kızmış ve hatta gelen heyeti hapsedirtmişti. Fakat, Hsiung-nu'ları, Çin'in para ve eşyasma çok ihtiyaçları olduğunu düşünerek, heyeti serbest bırakmış ve veliahtını Çin'e rehine olarak yollamıştır. Çin imparatoru da bu duruma çok memnun olmuş ve hatta başşehir Ch'ang-an'da özel bir ev inşa ettirerek Hsiung-nu'lara vermiştir¹².

Hsiung-nu'ların, *Ho-ch'in* sisteminden çıkıp, *kung* sistemi içine girmeleri, Han imparatoru Hsüan zamamnda (M.Ö. 73-49) olmuştur. Hsiung-nu'lar tarafından ilk defa bir rehine olarak Hu-hou-yen'in M. Ö. 53 de Ch'ang-an'a yollanmasıyla, haraç sisteminin bir şartı yerine getirilmiş oluyordu. M.Ö. 51 de Çin sarayına varan Hu Hou-yen, saraya gittiğinde yanında imparatora verilmek üzere kendi ülkesinin ürünlerinden haraç olarak götürmüştü¹³. Han devrinin en önemli hadisesi, Hsiung-nu'ların teslimiyetidir. Bu devirde Han sarayı bir taraftan Batı bölgelerinde kendi prestijini arttırmak, diğer taraftan ise, Hsiung-nu'larla haraç sistemini kurmak için büyük çabalar sarfetmiş ve bunda muvaffak olmuştur.

Haraç sistemi içinde Hsiung-nu'ların Han sülalesi ile yaptığı ekonomik münasebetler, 80 yıldan fazla bir zamandır kesilen Çin hediyelerinin tekrar Hsiung-nu'lara gelmesine yol açmıştır. Rehine Hu hou-yen, memleketine dönerken yanında 20 hu altın, 200.000 para, 77 elbise, 8.000 çeşitli ipekli mamul ve 34.000 hu pirinç götürmüştür¹⁴. Ertesi sene Hu hou-yen tekrar Çin'e geldiğinde, kendisine dönüşünde daha

12 Yü ying-shih, *Aynı eser*, s. 44.

13 Yü ying-shih, *Aynı eser*, s. 38.

14 Han sülalesi zamanında kullanılan «hu» ölçüsü 72,5 kg. ağırlığındadır. Bak, S. Belâzs, «Beitrag zur Wirtschaftsgeschichte der Tang-Zeit», *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen*, vol. 34, s. 44.

da artan miktarda 110 elbise, 3.000 ipekli mamul, 8.000 hu ipek verilmiştir¹⁵.

Hsiung-nu'lara verilen bu hediyeler, *Ho-ch'in* sistemi zamanınkinden ehemmiyetli bir derecede fazlalık göstermiştir. Bunun nedeni ise herhalde şu olmalıdır. Çin'in verdiği hediyeler hiç olmazsa kağıt üzerinde kalsa bile, karşılıklı bir temel üzerine kurulmuştur. Hsiung-nular imparatora hürmet göstermek için gittiklerinde mutlaka haraç vermişlerdir. Çinliler için muhakkak ki Hsiung-nu'ların getirdiği bu haraçların değerinden çok, Hsiung-nu'ların teslimiyeti yönünden önem kazanmıştır. Çin hediyelerini Hsiung-nu'lar yapılan anlaşmaya göre elde ediyorlardı. Bu hediyeleri almak içinde mutlaka Hsiung-nu hükümdarı yahut hükümdarı temsilen giden bir asilzade Çin imparatoruna hürmet göstermek için saraya gidiyordu. M.Ö. 48 de bu tarzda istenen ekonomik yardımdan sonra, Çinliler tarafından iki hudud şehrinde Hsiung-nu'lara 20.000 hu hububat verilmiştir¹⁶. Çinlilerin istediği şekilde gelişen bu ticarete zamanla yine Çinliler zarar görüyor olmuşlardır. Çünkü, Çinlilerin istediği gibi saraya gelip hürmetlerini sunan Hsiung-nu imparator veya asilzadeleri kalabalık bir heyetle Çin başkentine gidiyorlar ve bütün masrafları Çinliler tarafından ödeniyordu. Bu durumdan da müşteri olan Çinliler bu sefer Hsiung-nu'lardan gelecek heyetlerin 200 kişiden fazla olmamasını istemişlerdir. Fakat bu istek de yerine getirilmemiştir. Çünkü Hsiung-nu'lar 500 kişilik bir heyetle Çin sarayına gittiklerinde, bu heyete Çinliler fazla ses çıkartmamışlardır. Bunun sebebi ise açıktır. Çin siyasi bir ihtiyaçtan dolayı *kung* sistemine dayanmak istemektedirler. *Ho-ch'in* sistemi içinde Hsiung-nu'lara her sene ne kadar senelik ödeme yapıldığı hakkında elimizde kesin bilgiler yoksa da, bazı ip uçları bize *kung* sisteminin Çinliler için daha pahalıya mal olduğunu göstermektedir. Mesela, M.Ö. 89 da Hsiung-nu'lar tekrar *Ho-ch'in* sisteminin eski halini almasının bedeli olarak 10.000 çeşitli ipekli mamul, 5.000 hu hububat ve 10.000 shih¹⁷ şarabı senelik ödeme olarak Çin'den almışlardır¹⁸. Yukarıdaki sayfada verilen miktarlarla bu miktarlar karşılaştırılırsa, *kung* siste-

15 Yü ying-shih, *Aynı eser*, s. 45.

16 Yü Ying-shih, *Aynı eser*, s. 46.

17 Han sülalesi zamanında kullanılan bir «Shih» yaklaşık olarak 103.5 litreye eşittir. Bak. S. Belâzs, *aynı eser*, s. 44.

18 Yü Ying-shih, *Aynı eser*, s. 49.

mi içinde Hsiung-nu'lara daha fazla ödeme yapıldığı meydana çıkmaktadır.

Hsiung-nu'ların M.Ö. 58 tarihinden itibaren başhyan çöküşlerinin tesirleri Çin'de de görülmeğe başlamıştır. Çünkü, ata ihtiyacı olan Çin, Hsiung-nu'lardan bunu sağhyamıyınca müşgül durumda kalmışlardır. Çin halkı devlete olan vergi borcunu ipek yahut ticaret yoluyla satın aldıkları atların bir kısmını vermekle ödüyorlardı. Halk istediği miktardaki atı satın alıp devlete ödeyemiyince bu sefer daha fazla para yahut ipeği vergi olarak vermek mecburiyetinde kalmışlardır. Gerçi Çin, Hsiung-nu'lardan başka ülkelerle de ticaret yapıyorlardı. Fakat bilhassa at yönünden dayandıkları tek ülke Hsiung-nu'lardı. İşte bu yüzden de Çin'in içinde zaman zaman halkın devlete karşı hoşnutsuzluğu beliriyordu¹⁹.

Hsiung-nu'ların M.S. 47 tarihinde ikiye ayrılmalarından sonra Güney ve Kuzey Hsiung-nu'larının yine Çin ile ticari münasebetleri devam etmiştir. M.S. 50 senesinde Güney Hsiung-nu'lar, önceki ataları gibi bir rehineyi Çin sarayına göndermişler ve bu rehinenin dönüşünde pek çok hediyelerin yanı sıra 10.000 parça ipekli mamul, 10.000 hu ipek, 25000 hu piriç ve 36.000 baş sığır almıştır²⁰. Bu tarihten itibaren tekrar Güney Hsiung-nu'ları ve Çin arasındaki haraç sistemi işler hale geldi. Her senenin sonunda Hsiung-nu imparatoru kendi haracını taşıyan bir rehineyi Çin'e yolladı ve bir evvelki rehinenin dönüşünde pek çok hediye ve ipek aldı. Bu tarihten sonra, aynı zamanda Hsiung-nu asilzadelerine verilen hediyeler bir nizama sokulmuştur. Her sene, yeni yıldan sonra Hsiung-nu elçileri, kendilerine özel olarak verilen hediyelerin yamsıra, Hsiung-nu hükümdarına ve asilzadelerine verilmek üzere, Çin imparatorundan alınan hediyelerle memlekelerine dönmüşlerdir. Güney Hsiung-nu'lar ihtimal, daha önce olduğu gibi dahi güçlü bir ekonomiye dayanmıyorlardı. Bu yüzden de günlük ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için bile Çin'e dayanmak mecburiyetinde kalmışlardır. Çünkü bu seneler sırasında, Güney Hsiung-nu'lara verilen Çin hediyeleri arasında, Hsiung-nu'ların her zaman için Çin'e sattıkları sığırların bu sefer, Çin'den almak mecburiyetinde kal-

19 Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 99.

20 Yü Ying-shih, *Ayn eser*, s. 49.

dıklarından anlıyoruz. M.S. 50 senesinde Çin, Güney Hsiung-nu'lara 10.000lerce sığır vermiştir²¹.

Biz daha önce Hsiung-nu'lar ikiye bölünmeden, Çin imparatoru Wen ve Wu zamanlarında, sınırlarda pazarlar kurulduğunu görmüştük. Aynı şekilde sınırda pazarlar kurulmasını Güney Hsiung-nu'lar zamanında Çin imparatoru Ching devrinde de görmekteyiz. Bu hususta bir Çin kaynağı *Shih Chi* de şu bilgiler vardır: «İmparator Ching, Hsiung-nu'larla bir defa daha sulh ittifakını yeniledi. Onlara Han sınırlarında kurulan pazarlarda mal satın alıp vermeğe izin verdi» demektedir²². İmparator Ching zamanında da Hsiung-nu'lar tarafından sınırlarda yağma hareketleri olduysa da, bu durum büyük hadiselerle yol açmamıştır. Hsiung-nu'ların bu sınır hareketlerinin sebebi, belki de, Çin mallarına duydukları aşırı ihtiyaçtan dolayıdır. Hatta, Çin ile Güney Hsiung-nu'lar arasında sınırda savaş sürerken bile ticaret sınır pazarlarında devam ediyordu²³. Bu sınırlarda kurulan pazarların Çin için ticaretten başka bir faydası da herhalde böylelikle Hsiung-nu'ları Çin içine sokmadan sınırda tutabilmeleridir.

M.S. 47 de ikiye ayrılan Hsiung-nu'lardan Güney Hsiung-nu'ların Çin ile ticarî münasebetlerinin şeklini kısaca da olsa gördükten sonra, acaba Kuzey Hsiung-nu'ları bu sırada ne yapıyorlardı? Güney Hsiung-nu'lar kısa bir süre sonra Çinleşerek yerleşik hayata geçmelerine rağmen²⁴, Kuzey Hsiung-nu'lar göçebe hayatında kalmışlar ve adım ilerliyerek sonunda Avrupa'ya kadar gitmişlerdir²⁵. Kuzey Hsiung-nu'lar, Çin sarayından her seneye yardım görmüyorlardı. M.S. 51 senesinde Kuzey Hsiung-nu'lardan gelen bir istekle Çin sarayı, münasebetlerin yeniden başlaması isteklerini görüştü. Bu tarihten sonra kısa bir dönem içinde dahi olsa her iki ülke arasında heyetlerin gidip geldikleri görülür ve ticaret, iki ülkenin istekleri ölçüsünde tekrar yapılmaya başlanır. M.S. 52 de Kuzey Hsiung-nu'lardan, pek çok sığırın Çin pazarlarında satıldığını görmekteyiz²⁶. Yine 52 senesinde, Kuzey Hsiung-nu'ları haraç ismi altında imparatora at ve kürk sunmuşlar-

21 Yü Ying-shih, *Aynı eser*, s. 50.

22 Watson, *Aynı eser*, c. II, s. 176.

23 Watson, *Aynı eser*, c. II, s. 177.

24 Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 96.

25 G. Németh, *Attila ve Hunları*, s. 100.

26 Watson, *Aynı eser*, c. II, s. 180.

dır. Bu heyetin dönüşünde ise, imparator, hükümdar ve asilzadeler için çok miktarda ipekli mamül vermiştir. Kaynaklar, bu haraç ve hediye değişikliğinin ekonomik açıdan değerinin hemen hemen aynı değerde olduğunu da kaydetmektedirler²⁷. Kuzey Hsiung-nu'lar ile Çin arasındaki en son ticaret haberi 84 senesine aittir. Bu tarihte, Kuzey Hsiung-nu'lar Wu-wei valisine haber vererek, Çin hükümeti ve halkı ile ticaret yapmak istediklerini bildirmişlerdir. Vali bu haberi Çin sarayına ulaştırmış ve imparator gelen heyetin kabul edilmesi için izin vermiştir. Bunun üzerine, heyet hükümdarlarının isteklerini belirtmiş ve pek çok hediye ile memleketlerine dönmüşlerdir. Bu heyetin dönüşünden sonradır ki Kuzey Hsiung-nu hükümdarı pek çok prens ve prensesini ve 10.000 lerce sığır ile birlikte ticaret için Çin'e yollamıştır²⁸.

GÖKTÜRK - ÇİN TİCARET MÜNASEBETLERİ:

Göktürk'ler Çin'e komşu olduktan sonra Hsiung-nu'lar zamanında olduğu gibi kendi hayvanlarının ihtiyaç fazlasını, ekonomik ihtiyaçlarından dolayı, bilhassa Çin ipeği ile değiştirmek için teşebbüse geçmişlerdir. Çin imparatorları ile siyasi ve ekonomik münasebetlerinin daha iyi bir yolda olabilmesi için, Çin'in çok fazla ihtiyaç duyduğu atların miktarını gittikçe arttırarak, haraç olarak kendilerine verdiler. Bu şekilde fazla miktarda haraç verilmesinden Göktürk'lerin beklediği husus ise elbetteki daha fazla ipek ele geçirebilmektir. Fakat Çin, Göktürkler tarafından her sene artan miktarda gelen atlar için bir sınırlandırma koymak lüzûmunu hissetmiştir. Göktürkler ise, Çin'in bu isteğini itiraz ederek, neticede her iki ülke arasında bir savaşın çıkmasına sebep olmuşlardır. Bu savaş neticesinde Göktürkler askeri bir üstünlük sağlamışlardır²⁹. Çinliler ise bu durum karşısında kendi emniyetlerini sağlayabilmek için tekrar Göktürkler tarafından yollanan atların karşılığında ipek ve diğer ihtiyaç maddelerini vermeği kabul zorundan kalmışlardır. Göktürkler Çin tarafından bu isteklerinin de kabul edildi-

27 Watson, *Aynı eser*, c. II, s. 182 ve Yü Ying-shih, *aynı eser*, s. 101.

28 Yü Ying-shih, *Aynı eser*, s. 102.

29 H. Ecsedy, «Trade-and-War relations between the Turk and China in the second half of the 6th Century», *Acta Orientalia*, Tomus XXI, Fas. 2, 1968, s. 141.

ğini gördükleri için, yeni bir istekte bulunarak, kendileri için sabit pazar yerleri kurulması hususunda imparatora müracaat etmişlerdir³⁰

Göktürkler zamanında, Çin ile yapılan hayvan ile ipeğin değiştirilmesi, Orta Asya'nın en değerli ticaret piyasasını teşkil etmiştir. Bilhassa Çin, Göktürk sınır kasabalarında yapılan ticaret faaliyetlerine büyük önem veriyordu. 734 tarihli bir anlaşma ile Ling-chou'daki Sofang şehrinin ortak pazar yeri olarak kullanılmasına Çin imparatoru tarafından karar verilmiştir³¹.

Çin kaynaklarında kaydedilen ve Göktürkler tarafından Çin'e yollanan haraç heyetlerinin kronolojik sıralaması şöyledir:

545 senesinde, Göktürk kağanı Bumin, Çin sınırında mübadele usulü ile ipek almak için, Çin başkentine gitmiş ve kendileriyle münasebet kurmak istediklerini bildirmiştir³².

546 senesinde, Bumin Kagan tarafından yollanan bir heyet kendi ülkelerinin ürünlerini sunmuştur³³.

551 senesinde, Çin imparatoru öldüğü için, Bumin Kagan taziyelerini bildirmek için bir heyet yollamış ve 200 at saraya hediye olarak verilmiştir. Bu heyetin dönüşünde ise bir Çin prensesi Bumin Kagan'a yollanmıştır³⁴.

553 senesinde, K'o-lo Qara Kagan Çin sarayına 50.000 at yollamıştır. Aynı sene K'o-lo Kagan'ın küçük kardeşi Çin'e hediyeler yollamış ve aynı şekilde imparator tarafından hediyelerle memleketine geri dönmüştür³⁵.

554 senesinde, Ch'i³⁶ sarayına Göktürkler tarafından hediye ve haraç yollanmıştır³⁷.

30 Ecsedy, *Aynı eser*, s. 141.

31 İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 46, Ankara 1977, s. 275-276.

32 *Chou-shu*, *Shang-wu-yin-shü-kuan ed.*, Pekin 1958, I, s. 425a.

33 *Chou-shu*, I, s. 425a.

34 *Chou-shu*, I, s. 425a.

35 Ecsedy, *Aynı eser*, s. 133 ve s. 155-157.

36 Çin'de bu devrede pekçok devletlerin kurulup ve yıkıldığını görmekteyiz. Burada, Göktürklerle münasebette olan devlet 535-556 seneleri arasında yaşamıştır. Bak, Edwin O. Reinchauer-John K. Fairbank, *East Asia the Great Tradition*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1960, s. 153.

37 Ecsedy, *Aynı eser*, s. 134.

- 555 senesinde, Ch'i sarayına tekrar hediye yollanmıştır.
- 558 senesinde, Ch'i sarayına Göktürkler kendi ürünlerini haraç olarak sunmuşlardır.
- 560 senesinde, bir Göktürk heyeti, Çin sarayında yapılan ziyafete davet edilmiş ve dönüşlerinde kendilerine para ve ipek hediye edilmiştir.
- 561 senesinde, Göktürk Kagan'ı Mukan, bir heyetle imparatora kendi memleketinin ürünlerini hediye olarak yollamıştır.
- 564 senesinde, Göktürkler Chou³⁸ sarayına kendi memleketlerinin mamüllerini yollamışlardır.
- 565 senesinde, Ch'i sarayından Göktürlere bir heyet gelmiş ve aynı sene içinde Göktürklerden bir heyet Ch'i sarayına haraç götürmüştür.
- 566 senesinde, Çin'e hediyelerle birlikte bir heyet Göktürkler tarafından gönderilmiştir.
- 567 senesinde Chou ve Ch'i saraylarına ayrı ayrı heyetler gönderilmiştir.
- 569 senesinde, Chou sarayına giden heyet, kendilerine at hediye etmişlerdir.
- 572 senesinde, Chou ve Ch'i saraylarına yine Göktürklerden ayrı ayrı heyetler gitmiş ve Ch'i imparatoru bu heyetin dönüşünde Budizm'e ait kitaplar yollamıştır.
- 573 senesinde, Chou sarayına bir heyet gitmiş ve at hediye etmiştir.
- 580 senesinde, Chou sarayına Göktürkler tarafından hediyeler sunulmuştur.
- 583 senesinde, Çin'e hediyeler yollanarak sulh ve askeri yardım için teklifte bulunulmuştur.
- 584 senesinde, Göktürk Kagan'ı Sho Po-li Çin sarayına mektup yazarak koyun ve atlarla ipek değiştirilmesini istemiştir.
- 586 senesinde, Sha Po-li Kagan, Sui³⁹ sarayına hediyeler sunmuştur.
- 588 senesinde, Sha Po-li'nin oğlu Tu-lan Kagan Çin sarayına bir heyetle haraç yollamış ve karşılığında 3000 top ipek almıştır.

38 Ch'i devletinden sonra kurulan Chou devleti 557-580 tarihleri arasında yaşamıştır.

39 Sui Devleti 589-618 seneleri arasında yaşamıştır.

588 senesinde, Tu-lan Kagan bir heyetle Çin'e pamuk ipliğinden yapılmış elbise ve balık tutkalını hediye olarak yollamıştır. Kagan'ın yolladığı bir başka heyet ise, 10.000 at, 20.000 koyun, 500 deve 500 sığırcı haraç olarak imparatora sunmuş ve karşılığında, Çin sınırında kendileri için ticaret amacıyla pazar yeri kurulmasını istemişlerdir⁴⁰.

618 senesinin Haziran ayında Göktürk Kagan'ı Shih-pi öldü. Çin imparatoru yeni kagan Ch'u-lo'ya baş sağlığı dilemek için bir elçi yollamış ve Göktürlere 30.000 parça ipekli kumaş hediye etmiştir⁴¹.

620 senesinin Mayıs ayında Göktürkler, bir Çin'li derebeyi olan Wang Shih-ts'ung'a bir elçi göndererek 1.000 kadar at hediye etmişler ve Wang'da buna karşılık kendi kızını Ch'u-lo Kagan'a vermiştir. Bunun neticesinde de Göktürklerle ticari münasebetlerin başlamasına razı olmuştur⁴².

622 senesinin Ağustos ayında, Çin imparatoru Kao-tsu, Göktürklerin sınırlarında yaptıkları saldırılara karşı Kagan'a bir elçi yolluyarak şu isteklerde bulunmuştur: «Âdet bakımından Çin imparatorluğu, Göktürk Kagan'hğı ile aynı değildir. Göktürkler, Çin topraklarını ele geçirseler bile burada yaşayamazlar. Üstelik ele geçirdiğiniz ganimetlerin hepsi milletinizin eline geçti⁴³. Size ne kaldı? Siz en iyisi ordunuzla birlikte geri dönün ve T'ang imparatorluğundan gelen altın paraları ve ipekli kumaşların hepsi sizin hazinenize girsin»⁴⁴. Göktürk Kagan'ı bu teklifi kabul ederek elçiyi geri yollamıştır.

625 senesinin Ocak ayında, Göktürkler Çin imparatorundan, Çin ile ticari münasebetlerin kurulmasına müsaade etmesini rica etti. İmparator Kao-tsu bu isteği kabul etti⁴⁵.

40 555-588 seneleri arasında Göktürkler'den Çin'e giden heyetler hakkında daha geniş bilgiler için bak, Ecsedy, *Aynı eser*, s. 136-138. Yukarıda bazı senelerde sadece Çin'e heyet gönderildiği kaydedilmiştir. Çin kaynağının burada hangi Çin sülalesini belirttiği belli değildir.

41 Ssu-ma Kuang, *Tzu-chih T'ung-chien*, Shang-wu-yin shu-kuan ed., Shanghai 1931, bölüm 187, s. 1801b.

42 *Tzu-chih T'ung-chien*, bölüm 188, s. 1809b.

43 «Milletiniz» kelimesi yerine bir başka kaynakta «Kumandan ve askerlerinizin» yazıldığı hakkında malumat vardır. Bak, Chang Jen-t'ang, T'ang devrindeki Doğu Göktürkleri hakkında yeni belgeler (618-745), Doktora çalışması, Taipei, 1968, s. 84, not 158.

44 *Tzu-chih T'ung-chien*, bölüm 190, s. 1829b.

45 *Tzu-chih T'ung-chien*, bölüm 191, s. 1841a.

670-673 seneleri sırasında Çin'e teslim olan Göktürkler, Feng-chou, Sheng-chou, Ling-chou, Hsia-chou, Shou-chou ve Tai-chou⁴⁶ gibi altı bölgeye yerleştirilmişlerdi. Kapgan Kagan 697 senesinin Mart ayında Çin'den bu altı bölgede yaşayan Göktürklerin kendisine iade edilmesini, ayrıca kendisinin Genel Askerî valiliğe tayin edilmesini ve tohumluk buğday, ipekli kumaşlar, ziraat aletleri ve demir verilmesini istedi. Çin imparatoriçesi Wu, ilk başta bu teklifi kabul etmedi. Fakat sonra araya giren vezirler, kendisini ikna etmiş ve neticede Kapgan Kagan'ın istediği malları vermeye razı olmuştur. Bu suretle, Kapgan Kagan Çin'den 40.000 ölçek tohumluk buğday, 50.000 parça çeşitli ipekli kumaş, 3.000 adet ziraat aleti ve 10.000 lerce kilo demir almıştır⁴⁷.

698 senesinde Kapgan Kagan, imparatoriçe Wu tarafından yollanan mallara itiraz ederek bir mektupla kendisine bildirmiştir. Bu mektubun kısaca mahiyeti şöyledir: «Bana pişmiş buğday tohumları verildiği için tabii olarak bu tohumlar yetişmediler. Verilen altın ve gümüş eşyanın kalitesi çok düşüktür ve hakiki değildir. Çin elçilerine verdiğim resmi elbiselerin hepsi müsadere edilmiştir. Verilen ipekli kumaşların kalitesi çok düşüktür. Kızım yalnızca Çin İmparatorunun oğlu ile evlenebilir. Halbuki bana daha az asil sayılan bir kimse damat olarak yollanmıştır⁴⁸.

721 senesi Şubat ayında, Bilge Kagan, imparator Hsüan-tung'a elçi göndererek kendisiyle iyi münasebetlerin kurulmasını istemiştir. İmparator da gelen elçiye şöyle bir mektup vermiştir: «Eskiden Göktürkler Çin ile evlenmeğe dayanan bir akrabalık kurmuşlardı. Bundan sonra iki devlet beraberce barış içinde yaşamağa başladılar. Çin, Göktürklerden koyun ve at satın alıyor, Göktürkler ise, Çinden ipekli kumaş alıyordu. Böylece iki devlet karşılıklı olarak birbirlerinden menfaat sağlamış oluyordular⁴⁹».

46 Bu yerler sırasıyla, Bugünkü İç Mogolistan'daki Ordos bölgesinin batısında, ikinci yer, bugünkü Sui-yüan eyâletinde, üçüncü yer, Ning-hsia eyâletinde, dördüncü yer, bugünkü Shen-hsi eyâletinde, beşinci yer, bugünkü Shan-hsi eyâletinde ve altıncı yer, bugünkü Shan-hsi eyâletindedir.

47 *Tzu-chih T'ung-chien*, bölüm 206, s. 2004b ve Chang jen-t'ang *Aynı eser*, s. 157-158.

48 *Tzu-chih T'ung-chien*, bölüm 206, s. 2008b ve Chang Jen-t'ang, *Aynı eser*, s. 161.

49 Chang Jen-t'ang, *Aynı eser*, s. 175.

727 senesi Eylül ayında, Tibetliler Bilge Kagan'a mektup yazarak beraberce Çin'e saldırmayı teklif etti. Bilge Kagan ise, bu mektupla birlikte bir elçisini Çin'e yollayarak durumu bildirdi. Çin imparatoru Hsüan-tsung bu hareketi çok takdir ederek, Göktürklerin Batı Shouhsiang şehrinde Çinlilerle ticaret yapmalarına müsaade etti. Ayrıca iyi cins atlar beslemek ve Çin ordusunu kuvvetlendirmek için imparator, her sene yüzbinlerce parça ipek vererek Göktürk atlarını satın almağa başladı⁵⁰.

Bu tarihten sonra, Göktürklerin siyasi hakimiyetlerinin yavaş yavaş kaybolması neticesinde, Göktürk - Çin ticari münasebetleri de yavaşlamış ve hatta durmuştur. Hsiung-nu'lar devrine nazaran daha çok olan Göktürk - Çin ticari ilişkileri, yukarıda da görüldüğü gibi her iki ülke içinde çok büyük rakamlara ulaşmıştır. Göktürklerin de Çinlilerin Türkler için ortaya çıkardıkları *Kung* yahut *Haraç* sistemi içinde, askeri üstünlüklerini sürdürdükleri müddetçe, Çin'den ne kadar çok ihtiyaçları olan maddeleri olmaları dikkate değerdir.

UYGUR - ÇİN TİCARİT MÜNASEBETLERİ:

Orta Asya Türk Devletlerinin Çin'le yaptığı ticari münasebetlerin en canlı olduğu zaman T'ang sülalesinin (618-907) sonları ile Sung sülalesi (960-1279) zamanında olmuştur. Çin'in komşuları ve diğer uzak-taki ülkelerle yapmış olduğu ticaret-bilhassa ipek ticareti-kervanlarla yapılmıştır. Bu ticaret şekli T'ang sülalesinin kurulmasından sonra en yüksek noktasına erişmiştir⁵¹. Çin'in komşuları ile ve bilhassa Uygurlar ile yaptığı ticarete, her iki ülkenin mallarının değiştirilmesindeki gelişmeyi görmek mümkündür. Her iki ülke arasında gidip gelen ticaret heyetleri ve birbirlerine verdikleri mallardaki artış bunun en bariz örneğidir. Şimdi yine Uygurlar zamanında Çin'le yapılan ticari münasebetleri kronolojik olarak görelim.

760 tarihinden sonra Uygurlar Çin ile münasebetlerinin çok iyi olmasından faydalanarak sık sık at satın uygun fiatla ipek almak için Çin başkentine heyetler yollamışlardır. Umumiyetle her sene Çin baş-

50 Chang Jen-t'ang, *Ayn eser*, s. 176.

51 K. S. Latourette, *The Chinese Their History and Culture*, Fourth Edition, Two Volumes in One, New York, 1968, s. 152.

kenti Ch'ang-an'a gelerek bir at için 40 ipekli parça alarak ticaret yapmışlardır. Bu heyetlerin her gelişinde 10.000 lerce at getirildiği düşünülürse, Çinlilerden alınmış olan ipeğin değeri de ortaya çıkar. Uygurlardan gelen bu kadar çok atın ve hele bu atların büyük çoğunluğunun işe yaramaz olduğunu gören Çin sarayı, bu ticaretin artık kendileri için zararlı bir hale geldiğini görmüşler ve tedbir almak için düşünmeğe başlamışlardır. Çin sarayı, Uygurlara bu kadar çok ipek verebilmek için kendi halkına vergi yüklemek zorunda kalmıştır. Bu sırada yani 760 senesinde, Uygurlardan tekrar 10.000 at gelince, imparator artık bundan böyle sadece senelik olarak 6.000 at almayı ve bunun karşılığını ipek olarak vereceklerini bildirmiştir⁵².

787 senesinin Ağustos ayında Uygur Kagan'ı Mo-ch'o Tarkan, Çin sarayına bir heyet yolluyarak, kendi ülkesinin mamüllerini haraç olarak imparatora sundu ve aynı zamanda bir evlilik anlaşmasının mümkün olup olmadığını sordu⁵³.

790 senesinin Haziran ayında, Çin'e giden Uygur elçisi memleketine dönerken, imparator elçinin vermiş olduğu atların değeri olarak kendisine 300.000 top ipek verdi⁵⁴.

806 senesinin başlarında, Uygurlar yine Çin sarayına haraç sundular. Bu heyetten önce de bu sene içinde bir heyet gelmiş ve kendilerine Maniheizt'ler iştirak etmiştir. Bu Maniheizt'lerin nizamına göre, yalnız akşamleyin yemek yerler, su içerler, kuvvetli sebzeler yerler ve kırmızı içmekten kaçınırlardı. Uygurlar içinde bulunan Maniheizt'ler her sene Çin'e geldiler ve pazar yerlerindeki tüccarlar onlarla kanuna aykırı bir şekilde ticaret yaptılar⁵⁵.

821 senesinde Teng-lo Yü-lu Mo-mi-shih Chü-chu P'i-chia Ch'ung-te Kagan⁵⁶ tahta çıktığı zaman 2.000 kabile başkanı ile Çin sarayına 20.000 at ve 1.000 deve götürmüştür. Bu giden heyet bu zamana kadar

52 *Chiu T'ang-shu*, Erh-shih-wu-shih pien-k'an-kuan ed., Taipei, 1956, bölüm 195, s. 8a.

53 *Chiu T'ang-shu*, bölüm 195, s. 9a.

54 *Chiu T'ang-shu*, bölüm 195, s. 9a.

55 C. Mackerras, *The Uighur Empire*, Canberra 1968, s. 94.

56 Bu Kagan'ın ismi eski türkçe'de (Uygurca) «Tengride Ulüğ Bulmuş Küçlük Bilge Ch'ung-te» anlamındadır. Bu kagan'ın ismi ve tahta çıktığı devir kaynaklarında karışıktır. Fakat bu kagan'ın T'ang imparatoru Mu-tsung'un devri olan Ch'ang-ch'ing saltanat devrinin birinci yılında (821) kağan olduğunu sanmaktayım.

Çin'e giden en kalabalık heyet olarak Çin tarihinde önemli bir yer işgal etmiştir⁵⁷.

822 senesinin Şubat ayında, Çin imparatoru Uygurlara bir prenses ve atlarının bedeli olarak 50.000 parça ipek vermiştir. Aynı senenin üçüncü ayında, imparator atların bedeli olarak 70.000 parça ipek vermiştir⁵⁸.

827 senesinde, Çin imparatoru bir harem ağasını elçi olarak 200.000 parça ipekli ile yola çıkartmış ve bunları Uygurların atlarının bedeli olarak yollamıştır⁵⁹.

829 senesinin Şubat ayında, yine bir harem ağası heyeti Uygurlara giderek atlarının bedeli olarak 230.000 parça ipekli vermiştir⁶⁰.

830 senesinin Mart ayında, bir Çin memuru olan Liu, Ho-tung valiliğine getirildi. Bundan önce Uygurlar daima Çin'e haraç vermişler ve ticaret yapmışlardı. Uygur tüccarlarının geçtikleri her Çin bölgesinin muhafızları Uygurlar kötülük yaparlar diye korktukları için daima disiplinli bir ordu ile onları sınırlarda karşılarlar ve dönüşlerinde yine sımra kadar uğurlarlardı. Bu suretle de kendi bölgelerini korumuş oluyordular. Ho-tung bölgesinde bir valilik kurulunca Uygurlar, Li-ch'ang isminde bir şahsı Çin'e göndererek 10.000 at satıp ticaret yapmışlardır⁶¹.

841 senesinin Aralık ayında, Çin imparatoru Uygurlara 20.000 kile pirinç ve mısır yardımında bulunmak için teklifte bulundu. Bu suretle

57 Mackerras, *aynı eser*, s. 108. Bn heyet hakkında bir başka Çin kaynağında şunları söylemektedir: "821 senesi Mayıs ayında Uygurların kagan'ı T'ai-hc Konçuy'u karşılamak için, İnanç Külüg, Tudun Sekel ile Yabgu Konçuy'dan ibaret 2.000 kişi ile 20.000 at ve 1.000 deve'yi Çin'e yolladı. Bu zamana kadar Çin'e gelen yabancı heyetlerden bunun kadar kalabalık bir heyet yoktu. Çin imparatoru, onlardan yalnızca 500 kişinin başkent Ch'ang-an'a gelmelerini ve diğerlerinin ise, T'ai-yüan şehrinde kalmalarını emretti." Bak, Tsai Wen-shen, *Li Te-yü'nün mektuplarına göre Uygurlar 840-900*, Doktora çahşması, Taipei, 1967, s. 5.

58 *Chui T'ang-shu*, bölüm 195, s. 11a.

59 *Chui T'ang-shu*, bölüm 195, s. 12a. 827 senesinde tekrar 500.000 parça ipekli kumaşın Uygurlara hediye edildiği hakkında bak, Tsai Wen-shen, *aynı eser*, s. 20.

60 *Chui T'ang-shu*, bölüm 195, s. 12b.

61 Tsai Wen-shen, *Aynı eser*, s. 20-21. Bilindiği gibi Uygurlar Kırgız yenilgisinden sonra 840 tarihinden itibaren Güneye inmiş ve kendilerine yeni yurtlar edinmişlerdir. Güneye gelen Uygurların siyasî yönden en kuvvetlileri Kan-chou, Sha-chou ve Kao-ch'ang bölgelerinde oturanlar olduklarını hem Çin kaynaklarından hem de bırakmış oldukları eserlerden anlıyabiliyoruz.

dağılan Uygurları topluyarak tekrar eski idarelerini kurmak ve Çin'le iyi münasebetlerinin devam ettirilmesini düşündü⁶².

842 senesinin Mayıs ayında, Çin imparatoru Wu-tsung tarafından Üge Kagan'a bir mektup yollanmıştır. Bu mektupla imparator «Elçimiz Çin'e döndü. Gönderdiğiniz mektuba göre bizden yiyecek, sığır ve koyun istediğiniz anlaşılıyor. Bunlardan yiyecek meselesi halledildi. Kendiniz, Chen-wu şehrinde at satarak 3.000 kile pirinç alabilirsiniz. Sığır ise, Çin esasında zirai bir memleket olduğundan, sığır bizim için çok önemlidir. Halk tarafından beslenen sığır pek fazla değildir. Kıtlık olduğu zaman ise, sığır kesilmesine izin verilmez. Koyun ise, yalnız kuzey memleketlerinde beslenir. Sınırlarımızda bulunan yabancı kabileler koyun beslerler. Fakat biz, onlardan vergi olarak koyun almadık. Çünkü koyun yalnız orada yaşayabilir. Bu suretle istediğinizi şimdilik kabul edemiyoruz» demiştir⁶³.

875 senesi Kasım ayında, Uygurlar bir elçi yoluyla, Çin'e haraç sundular. Çin imparatoru da buna karşılık olarak 10.000 parça ipekli kumaş hediye etti⁶⁴.

Uygurlarla Çin arasındaki ticari münasebetler 840 tarihinden sonra Uygurların yeni yerleştikleri bölgelerden ayrı ayrı yapılmıştır. Bu ayrı yerlerden yapılan heyetlerin gidip gelmesi zaman zaman Çin kaynaklarında belirtilmiştir. Fakat bu devreden sonra Çinliler daha fazla siyasi önemi olan Kao-ch'ang Uygurları ile münasebetlerde bulunmuşlardır. Bu yüzden, Kan-chou ve Sha-chou bölgelerinde oturan Uygurlarla Çin arasındaki ticaret heyetlerinin hem az oluşu hem de bunların siyasi faaliyetlerinin Kao-ch'ang Uygurlarına nazaran çok kısa sürüşünden dolayı bu Uygurlardan Çin'e giden heyetleri buraya dahil etmedik.

Kao-ch'ang'dan Çin'e 962 senesinin Mart ayında ilk ticaret heyeti gitmiştir. A Tutuq başkanlığındaki 42 kişilik bu heyet Çin sarayına kendi mamüllerini sunmuşlardır⁶⁵.

965 senesinin Kasım ayında Kao-ch'ang'dan Çin'e bir ticaret heyeti daha gitmiştir. Rahip Fa-yuan başkanlığındaki bu heyet kendi ül-

62 Tsai Wen-shen, *Aynı eser*, s. 62-61.

63 Tsai Wen-shen, *Aynı eser*, s. 90-91.

64 Tsai Wen-shen, *Aynı eser*, s. 201.

65 Ö. İzgi, «Sung Devrinde Kao-ch'ang'dan Çin'e giden Elçiler,» *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınlarından, Sayı 6, 1975, s. 107.

kelerinin mamülleri olarak kehribar, cam kâseler ve Buda'nın bir dişini sunmuşlardır⁶⁶.

981 senesinin üçüncü ayında Mai-sun başkanlığındaki bir heyet kendi ülkelerinin mamüllerini sunmak için Çin'e gitmiştir⁶⁷.

985 senesinin beşinci ayında, Kao-ch'ang'dan bir ticaret heyeti daha Çin başkentine giderek imparatora hediyelerini sunmuşlardır⁶⁸.

1004 senesinin Mayıs ayında, Kao-ch'ang'dan en son ticaret heyeti Çin'e gitmiş ve hediyelerini imparatora sunmuşlardır⁶⁹.

Uygurların, Mogolların ortaya çıkışından sonra siyasi faaliyetlerini kaybetmeleri, Orta Asya tarihinde yeni bir devrin başlangıcı olmuştur. Hsiung-nu, Göktürk ve Uygurların Çin ile yaptıkları ticaretin iki ülkeninde hayatında ne kadar önemli olduğu açıkça görülmektedir.

66 Ö. İzgi, *Aynı eser*, s. 108.

67 Ö. İzgi, *Aynı eser*, s. 110.

68 Ö. İzgi, *Aynı eser*, s. 110.

69 Ö. İzgi, *Aynı eser*, s. 110.